

Pregledni znanstveni članak

UDK: 327.82
327.82(73:47)“198“

SAMIT-DIPLOMACIJA

KSENIJA JURIŠIĆ*

Sažetak

Samit diplomaciju moguće je istražiti s različitih aspekata, a u ovom članku razmotrene su njezine mogućnosti kao diplomatskog sredstva za unaprjeđenje bilateralnih odnosa Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza. Ronald Reagan i Mihail Sergejevič Gorbačov održali su 1980-ih niz američko-sovjetskih susreta na vrhu i potaknuli radikalno preusmjerenje američko-sovjetskih odnosa, europskih i svjetskih zbivanja u posljednjoj fazi hladnoga rata. Njihovi susreti u Ženevi, Reykjaviku, Washingtonu i Moskvi simboliziraju transformaciju američko-sovjetskih odnosa od hladnoratovskih protivnika do diplomacije i pregovora.

Ključne riječi: samit diplomacija, američko-sovjetski odnosi, pregovaranje na najvišoj razini, Ronald Reagan, Mihail Gorbačov

Objašnjenje pojma

Pojam samit-diplomacije na prvi pogled čini se definiranim, određenim i jednoznačnim. No kako je diplomacija aktivnost koja ovisi o kreativnim sposobnostima pojedinca, tako se i samite može istraživati s različitih

polazišta, kao na primjer u obliku medijske diplomacije, na eklatantnom primjeru utjecaja tehnološkog razvoja na međunarodne odnose, s polazišta sve snažnije uloge pojedinca u međunarodnim zbivanjima, a bilo bi zanimljivo analizirati i ulogu prevoditelja na samitima. U ovom članku istraživat ćemo samit-diplomaciju kao diplomatsko sredstvo za unapređivanje bilateralnih odnosa država, i to Sovjetskoga Saveza i Sjedinjenih Američkih Država 1980-ih godina.

Samit-diplomacija poseban je oblik diplomacije uglavnom namijenjen najvišoj razini vlasti u državi, ponajprije predsjednicima država ili vlada. Ona može biti multilateralna, kao što su sastanci OESS-a, i bilateralna poput francusko-njemačkih susreta na vrhu. Iako je izraz nastao sredinom prošloga stoljeća, samit-diplomacija nije izum suvremenog doba. Njezini je protivnici nazivaju srednjovjekovnom dinastijskom praksom (Berridge, 2007: 180). Samit-diplomaciju pokušalo se oživjeti u 19. stoljeću, ali to se nije dogodilo sve do prvih desetljeća 20. stoljeća, do Pariške mirovne konferencije kojom su dominirali Clemenceau, Loyd George i Woodrow Wilson. Velike konferencije Drugoga svjetskog rata, među kojima je najpoznatiji susret Roosevelta, Churchilla i Staljina na Jalti u veljači 1945., potvrdile su njezinu važnost. Samit-diplomaciju ojačala su zbivanja iz Hladnoga rata jer su premijeri, predsjednici država i generalni sekretari komunističkih partija smatrali da je vanjska politika područje na kojem oni imaju završnu riječ. I proces dekolonijalizacije i nastanak sve većeg broja međunarodnih organizacija utjecali su na širenje samit-diplomacije.¹

Za profesionalne diplomate samit-diplomacija predstavlja profesionalnu anatemu. Oni će navesti niz argumenata protiv samit-diplomacije i citirati brojne autore, pa i Philippea de Commynesa, francuskog diplomata i povjesničara s kraja 15. i početka 16. stoljeća, koji je primijetio da „dva velika vladara, žele li izgraditi dobre odnose između svojih država, ne smiju nikada izravno komunicirati – licem u lice – već to trebaju činiti posredovanjem dobrih i mudrih veleposlanika“ (Berridge, 2007: 181). Smatrao je da su veliki vladari općenito razmaženi, tašti, loše obrazovani i slabo pripremljeni za pregovore na susretima na vrhu. Brojni su primjeri pogrešaka učinjenih na susretima na vrhu. Najpoznatiji i najcitiraniji primjer vjerojatno je ugovor o stvaranju

* Doc.dr.sc. Ksenija Jurišić je docentica na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

1. O samit-diplomaciji opširnije vidi G. R. Berridge: *Diplomacija: teorija i praksa*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007., str. 179-197.

Lige naroda, u čije je pregovaranje Woodrow Wilson uložio gotovo sav svoj politički autoritet, da bi doživio poraz u američkom Senatu koji ga je odbio ratificirati. Tu je i primjer Minhenske konferencije Nevilla Chamberlaina s Hitlerom, kao i brojni samiti Istoka i Zapada koji su prema mišljenjima profesionalaca samo budili lažne nade i očekivanja, ne rješavajući stvarne probleme.

U skupinu argumenata „za“ samit-diplomaciju ide i onaj da samiti obrazuju predsjednike država ili vlada o realnostima međunarodnih odnosa, a osobnim susretima s drugim liderima oni stječu znanje o tome što oblikuje stavove njihovih sugovornika. Samiti često olakšavaju sklapanje uvjetovanih sporazuma o nekoliko istodobno neriješenih pitanja jer se preskaču birokratske prepreke što postoje u vanjskopolitičkim strukturama država i potiče diplomatski tempo u važnim pregovorima. Iako imaju neke zajedničke karakteristike i opće zadaće, kao što je promicanje prijateljskih odnosa, objašnjavanje namjera, prikupljanje podataka i pregovaranje, i među samitima postoje razlike te se obično izdvajaju tri vrste sastanaka na vrhu: redoviti, *ad hoc* i razmjene mišljenja na visokoj razini (Berridge, 2007: 185).

Američko-sovjetski susreti na vrhu

Američko-sovjetski susreti na vrhu činili su stalan dio američko-sovjetske diplomacije i katkad su bili događaji povijesnog značenja. Svojim posebnim karakteristikama i posljedicama bili su specifično diplomatsko sredstvo u bilateralnim odnosima Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza. Premda se nisu održavali u redovitim intervalima, funkcionirali su kao mjesto promicanja interesa i implementacije vanjske politike obiju država. Poslužili su i kao pozornica za demonstraciju osobne diplomacije na najvišoj razini jer su američko-sovjetski susreti na vrhu bili prerogativi američkih predsjednika i njihovih sovjetskih sugovornika.

Vrlo je teško uopćeno govoriti o američko-sovjetskim susretima na vrhu jer je svaki bio jedinstven u pogledu glavnih sudionika i konteksta američko-sovjetskih odnosa u trenutku njihova održavanja. Ipak, moguće je istaknuti određena zajednička obilježja. Kao prvo, javnost

je često previše očekivala od njihovih održavanja. To je posebno bilo vidljivo u Sjedinjenim Američkim Državama zbog uloge koju mediji imaju u američkoj politici.²

Pružajući velik broj informacija i dajući značajan publicitet susretu na vrhu, mediji povećavaju očekivanja javnosti, a zbog usmjeravanja posebne pozornosti na pripreme koje im prethode, katkad djeluju poput spektakla za odnose s javnošću. Susreti na vrhu u stvarnosti rijetko završavaju potpisivanjem „povijesnih“ sporazuma. Njihovo održavanje bilo je važnije zbog usmjeravanja sveukupnih američko-sovjetskih odnosa boljem razumijevanju interesa druge strane i rješavanju međusobnih problema. Drugo, susreti na vrhu nikako se ne smiju shvatiti kao nadomjestak za regularne, uravnotežene i sadržajne diplomatske odnose. Američko-sovjetski odnosi u većoj su mjeri ovisili o svakodnevnim diplomatskim kontaktima no o sastancima na najvišoj razini. Treće, s obzirom na to da su američko-sovjetski susreti na vrhu imali neosporne posljedice na međunarodna zbivanja, ali i zasebna sovjetska i američka unutarnjopolitička kretanja, dugotrajne, a ponekad i mučne diplomatske pripreme prethodile su njihovu održavanju. Unaprijed planirani susreti na vrhu, s jasno razrađenim dnevnim redom usuglašenim brojnim konzultacijama sa saveznicima te održanim i kad su domaći poslovi stabilni i bez kriza, imali su veću mogućnost uspjeha. Uspjeh ili neuspjeh američko-sovjetskih samita katkad nije bilo moguće jasno odrediti neposredno po njihovu završetku jer su često bili procjenjivani u svjetlu kasnijih zbivanja. Četvrto, najveći dio američko-sovjetskih susreta na vrhu bio je bilateralnoga karaktera iako su i Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez lideri saveza većeg broja država. Podizanje tih susreta na multilateralnu razinu opteretilo bi ionako složene pripreme, a kada bi i bili uspješno pripremljeni, multilateralni samiti nosili su opasnost da se pretvore u otvorene promidžbene forume kojima bi se smanjila njihova učinkovitost. Činjenica da su Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez uživali ekskluzivan položaj supersila i istovrsne preokupacije, kao što je kontrola naoružanja, odvajala ih je

2.

Prilikom održavanja prvog susreta Reagana s Gorbačovom u Ženevi iz Washingtona je u posebno unajmljenom avionu zajedno s predsjednikom otputovalo 200 novinara, 40 pomoćnika, 15 agenata Tajne službe zaduženih za urnalnost novinara, ponijevši sa sobom ukupno 10 tona opreme. Prije početka susreta u sjedištu u Ženevi prijavljeno je 3614 novinara i njihovog osoblja. Vidi Oberdorfer, Don: *From the Cold War to a New Era: the United States and the Soviet Union, 1983-1991*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1998., str. 140.

od ostalih država, pa i bliskih i odanih saveznika. I na kraju, recimo da je pregledom američko-sovjetskih susreta na vrhu moguće izdvojiti nekoliko dominantnih tema. To su pitanja bilateralnih odnosa, čime obično podrazumjevamo niz funkcionalnih problema u američko-sovjetskim odnosima, unapređenje procesa kontrole naoružanja, rješavanje regionalnih sukoba i poštivanje ljudskih prava.

*Samit-diplomacija Ronalda Reagan i Mihaila
Sergejeviča Gorbačova*

U pristupu i korištenju mogućnosti da se osobno susretne sa sovjetskim liderom Ronald Reagan nadmašio je sve svoje prethodnike u Ovalnom uredu. Za njegova prvog predsjedničkog mandata Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez nisu održali ni jedan susret na vrhu. Suprotno tome, u drugom predsjedničkom mandatu i nakon stupanja Mihaila Sergejeviča Gorbačova na dužnost generalnog sekretara KPSS-a dva su lidera održala četiri formalna susreta na vrhu. Svojom opsežnom privatnom i službenom korespondencijom Ronald Reagan i Mihail Sergejevič Gorbačov izgradili su čvrst, osoban, gotovo prijateljski odnos³ na kojem su temeljili i poticali kardinalne promjene američko-sovjetskih odnosa i pridonijeli unapređenju međunarodnih odnosa. Upravo je serija američko-sovjetskih susreta na vrhu 1980-ih godina bila most na kojem će se izgraditi presudno i odlučujuće povjerenje i razumjevanje nužno za radikalno preusmjerenje američko-sovjetskih odnosa, europskih i svjetskih zbivanja u posljednjoj fazi Hladnoga rata. Udaljenosti što su Reagan i Gorbačov proputovali od Ženeve, Reykjavika i Washingtona do Moskve simbolizira transformaciju američko-sovjetskih odnosa od hladnoratovskih protivnika do diplomacije i pregovora.

U trenutku održavanja prvog susreta u Ženevi u studenom 1985. godine Reagan je bio u sedamdeset i četvrtoj godini i bio je svjestan neminovnosti završetka svoje političke karijere. Prethodne je godine s nadmoćnim rezultatom ponovno izabran na mjesto američkoga predsjednika. Nezadovoljan slabim zdravljem sovjetskih lidera i čestim

3.

„Gledajući unatrag, sada je jasno da je postojala kemija između Gorbačova i mene koja se razvila u nešto vrlo blisko prijateljstvu. Bio je čvrst, jak pregovarač. Bio je ruski patriot koji je volio svoju zemlju. Mogli smo – i jesmo – razgovarati sa suprotnih strana ideološkoga spektra. Ali bila je prisutna kemija koja je održavala naš međusobni razgovor bez mržnje i neprijateljstva. Gorbačov mi se sviđao usprkos tome što je bio odani komunist, a ja potvrđeni kapitalist.” Reagan, Ronald: *An American Life: The Autobiography*, Simon and Schuster, New York, 1990., str. 707.

pogrebima u Kremlju,⁴ spremno je dočekaio izbor novog, mlađeg i energičnog sovjetskog vođe. Uzdajući se u snagu osobnih kontakata, bio je pun samopouzdanja da će svoga sugovornika uvjeriti da preusmjeri ponašanje Sovjetskog Saveza na međunarodnoj pozornici, o čemu svjedoče brojne izjave članova njegove administracije.⁵

Unatoč svim razlikama, Reagan i Gorbačov imali su mnoštvo sličnih crta u svojim karakterima, životnim putevima i političkim pozicijama, što je Reagan istaknuo već na njihovu prvom susretu rekavši da su njih dvojica „(...) dva čovjeka rođena u opskurnim zaostalim zaseocima u samom središtvu svojih država, svaki od nas siromašan i skromnih početaka. Sada smo lideri svojih država i vjerojatno jedini ljudi na svijetu koji mogu odvesti u Treći svjetski rat”.⁶

Gorbačov je u životnoj dobi od 54 godine bio sedmi lider Sovjetskog Saveza, predstavnik nove generacije sovjetskih političara. Svjestan potrebe radikalnih promjena sovjetskog društva i države, izuzetno inteligentan i uljuđen bio je „(...) poput nestvarnih likova ruskih romana devetnaestog stoljeća, istovremeno kozmopolit i provincijalac, razborit, a opet nekako nejasan”.⁷ U svojim rijetkim prethodnim vanjskopolitičkim nastupima davao je naslutiti veličinu promjene osnovnih sovjetskih vanjskopolitičkih razmišljanja, koncepata i politika, kojima je istovremeno izazivao kontroverzne osjećaje, strah zbog veličine i moći države koju je vodio i nadu da će zaokretom u sovjetskoj politici na međunarodnoj pozornici pridonijeti miru u svijetu. Iako je Gorbačov nakon preuzimanja dužnosti generalnog sekretara KPSS-a prvenstvo ponajprije dao konsolidaciji njegove pozicije i istomišljenika u sovjetskom političkom sustavu, a da bi se što uspješnije suočio s gospodarskom krizom, društvenim problemima i tehnološkim zaostajanjem Sovjetskog Saveza, međunarodni odnosi, a napose odnosi s drugom supersilom, nikako se nisu mogli zanemariti. Za svoga

4.

Leonid Brežnjev umro je 10. studenog 1982., Juri Andropov 9. veljače 1984., a Konstantin Černjenko 10. ožujka 1985.

5.

Robert McFarlane, nekadašnji savjetnik za nacionalnu sigurnost, izjavio je da je Reagan sebe promatrao kao heroja iz jednog od svojih filmova čiji je zadatak promijeniti tijek povijesti i spasiti čovječanstvo od smrtonosne prijetnje nuklearnog oružja. George Shultz, Reaganov drugi državni tajnik, promatrao ga je manje teatralno, smatrajući da se Reagan pronašao u ulozi glavnog američkog pregovarača i da je usprkos svojoj nesklonosti za detalje bio uspješan u tom poslu. Vidi *Oberdorfer, Don: From the Cold war to a New Era*, op. cit., str. 140.

6.

Reagan, Ronald: *An American Life, the Autobiography*, op. cit., str. 636.

7.

Kissinger, Henry: *Diplomacy*, Touchstone Books, New York, 1994., 785-786.

posjeta Parizu početkom listopada, što je bilo njegovo prvo službeno putovanje na Zapad, govoreći o naoružanju koje Sovjetski Savez treba posjedovati prvi je put upotrijebio izraz „razumne dovoljnosti”, što je značilo bitno odstupanje od nekadašnjeg Brežnjevljeva cilja „jednake sigurnosti” i vojnih sposobnosti Sovjetskog Saveza, što su trebali biti jednaki ukupnoj snazi njegovih protivnika. Gorbačov je usto sve češće sovjetske težnje ka miroljubivoj koegzistenciji definirao na nov način, ne kao privremeni predah u ideološkoj borbi Istoka i Zapada, već kao pravilo globalnog društva koje je povezano i međuovisno. No Zapad je tražio dokaze Gorbačovljeve čvrstoće i ozbiljnosti njegovih stavova – djela, ne riječi, a da bi se uvjerio da je upravo on drugačiji i odlučniji od svojih prethodnika u namjeri mjenjanja Sovjetskog Saveza.

Brojni su autori, iznenađeni Reaganovim izborom na mjesto predsjednika, bili zatečeni i Gorbačovljevim stupanjem na sovjetsku političku pozornicu. Koliko je za svjetsko javno mnijenje bila neostvariva pomisao da jedan glumac bude izabran za američkoga predsjednika, toliko se nemogućim činilo da jedan akademski obrazovan, diplomirani inženjer poljoprivrede, a k tome još i pravnik, stupi na čelnu sovjetsku komunističku poziciju.⁸ No premda je početkom 1980-ih godina Gorbačov doista bio najmlađi član Politbiroa, ipak nije bio „(...) izoliran, čudan fenomen. Predstavljao je novu sovjetsku generaciju izraslu nakon Staljinove smrti, profesionalno dobro školovanu, nadahnutu Hruščovljevim pokušajem reformi, koja je s gađenjem odbijala Brežnjevljevu represivnu ‘stagnaciju’ i shvaćala koliko država tehnološki zaostaje za Zapadom”.⁹ Zapad je bio iznenađen i njegovim meteorskim usponom na čelnu sovjetsku poziciju, što su pripisivali njegovoj inteligenciji, političkoj oštroumnosti i spretnosti, ali i široko rasprostranjenim društvenim i partijskim nezadovoljstvom bolesnim i starim političkim liderima.

Na međunarodnoj pozornici Gorbačov je bio promatran kao sofisticirana verzija Nikite Hruščova, pa su i ocjene u pogledu njegovog političkog uspjeha bile vrlo obazrive.

8.

O Gorbačovu vidi Žores Medvedev: *Gorbačov*, Globus, Zagreb, 1988.

9.

aFeber, Walter: *America, Russia and the Cold War 1945-1992.*, McGraw-Hill, New York, 1993., str. 320.

„Susret kraj kamina”, Ženeva, 19. – 21. studenog 1985.

Kada se iz današnje perspektive promatra politika Sjedinjenih Američkih Država prema Sovjetskom Savezu prije sastanka na vrhu u Ženevi, koji mnogi određuju kao službeni početak završetka Hladnog rata, možemo reći da je ona predstavljala rezultat i kulminaciju Reaganove politike započete krajem 1983.¹⁰ Ženevski susret objedinio je na prvi pogled dva suprotstavljena strateška opredjeljenja Reaganove administracije: njezinu spremnost na dijalog, suradnju, razumjevanje i želju za postupnim normaliziranjem odnosa sa Sovjetskim Savezom s jedne i njezinu iskazanu odanost Reaganovoj doktrini i Strategijskoj obrambenoj inicijativi s druge strane.

Početakom 1985. godine Reagan je još uvijek odbacivao ideju održavanja susreta na vrhu s Konstantinom Černjenkom jer je smatrao kako nema previše smisla jednostavno se susresti kako bi se upoznali. No takav stav promijenio se s usponom mladog, obrazovanog i dinamičnog Mihaila Sergejeviča Gorbačova, pa je interes za održavanje susreta na vrhu Reagan počeo izražavati već u ožujku 1985., da bi u svom pismu od 24. ožujka, prvom iz opsežne korespondencije s Gorbačovom, uputio službeni poziv.

To potvrđuje zaključak da Reaganov interes za uspostavljanje boljih, konstruktivnijih i suradnjom ispunjenijih odnosa sa Sovjetskim Savezom nije bio potaknut Gorbačovljevim reformama, jer one su postale vidljive tek kasnije. Usto, za razliku od prijašnjih situacija u kojima je naglašavao da je za američko-sovjetski samit potrebno izvršiti određene predradnje – dogovoriti dnevni red, izdvojiti moguća područja dogovora, konzultirati se sa saveznicima i slično – sada je kao najvažnije naglašavao pokretanje međusobnog dijaloga.

Nakon nekoliko mjeseci diplomatskih konzultacija Bijela je kuća dana 3. srpnja objavila da je postignut dogovor o održavanju susreta na najvišoj razini u studenom 1985. u Ženevi. Odlazeći na susret, Reagan je izjavio da se nada kako će dvojica lidera „(...) započeti proces koji mogu nastaviti naši nasljednici i naši narodi – prijateljski i otvoreno se suočiti s razlikama i započeti njihovo približavanje i

10.

“U doslovnom smislu, pripreme za samit počele su pet godina ranije, kada smo započeli jačati naše gospodarstvo, obnavljati nacionalnu volju i dogradivati našu obranu. Osjećao sam se spremnim.” Reagan, Ronald: *An American Life: The Autobiography*, op. cit., 634.

rješavanje učinkovito komunicirajući, tako da naše akcije i namjere ne budu pogrešno shvaćene te uništiti prepreke koje između nas postoje, surađujući gdje god je to moguće za dobrobit svijuu”.¹¹ Približavanjem datuma Ženevskoga susreta i Reagan i Gorbačov nastojali su se pripremiti za taj važan događaj,¹² koji je za obojicu predstavljao prvi susret s liderom suparničke strane. Suglasan s Georgom Shultzom da bi i sam dogovor o održavanju sljedećeg susreta značio uspjeh sastanka u Ženevi, Reagan je ipak očekivao da će uspjeti ostvariti dobre osobne odnose sa sovjetskim liderom kako bi otklonio strah od Sjedinjenih Američkih Država za koji je smatrao da postoji na sovjetskoj strani.¹³

Pažljivi su promatrači u Reaganovim javnim nastupima prije samog susreta mogli uočiti promjenu u pogledu prirode i izvora problema u američko-sovjetskim odnosima. Reagan je učestalije koristio izraze poput „nesporazuma”, sovjetskog neuspjeha da shvate i razumiju Ameriku, njezine miroljubive interese, dobronamjernost i slično. Bio je entuzijastičan i nestrpljiv da u predstojećim razgovorima utječe na Gorbačova i njegov način razmišljanja pa je, ne konzultirajući se sa svojim savjetnicima, želio i planirao nasamo se upoznati s Gorbačovom i razgovarati s njim dulje od petnaest minuta, koliko je protokolom bilo predviđeno. U tome je i uspio te je Ženevski susret na vrhu postao poznat i kao „susret kraj kamina”.

Najvažnije pitanje bilo je ono o kontroli nuklearnog oružja. Gorbačov je uvjetovao postizanje dogovora američkim zaustavljanjem Strategijske obrambene inicijative. S obzirom na to da je Reagan odbio ispuniti taj

11.

Ronald Reagan, "Adress to the Nation on the Upcoming Soviet-United States Summit Meeting in Geneva", 14. studenog 1985., dostupno na www.presidency.ucsb.edu

12.

Bijela kuća, pripremajući se za susret, okupila je tri različite skupine koje su za predsjednika izradile dvadesetak dokumenata o sovjetskoj povijesti i politici. Sam Reagan susreo se s dobrim poznavateljima Sovjetskog Saveza, Zbigniewom Brzezinskim, Brentom Scowcroftom, brojnim djelatnicima Državnog tajništva i Središnje obavještajne agencije. Suzanne Massie, autorica brojnih radova o sovjetskoj povijesti i kulturi, nakon susreta s Reaganom izjavila je da je bila zapanjena činjenicom da Reagan „(...) ne zna gotovo ništa o (sovjetskom) narodu. Usprkos svojim savjetnicima, on je u istovjetnoj poziciji kao i većina Amerikanaca". Vidi Garthoff, Raymond L.: *The Great Transition*, op. cit., str. 234.

O Gorbačovljevim pripremama zna se nešto manje, ali one su također bile iscrpne i detaljne. Gorbačov je pripremio nekoliko detalja za razgovor koji su bili zanimljivi Reaganu. U tom smislu želio mu je ispričati nekoliko najnovijih moskovskih pošalica na račun političkog vrha i upozoriti na sovjetska znanstvena predviđanja snažnog zemljotresa koji se trebao u naredne tri godine dogoditi u Kaliforniji. Vidi Oberdorfer, Don: *From the Cold War to a New Era*, op. cit., str. 142.

13.

„Vjerovao sam da, ako ikada želimo srušiti barijere nepovjerenja koje dijele naše države, moramo započeti stvaranjem osobnih veza između lidera dviju najmoćnijih država na svijetu. U proteklih pet godina shvatio sam da u Kremlju postoje ljudi koji se istinski plaše Sjedinjenih Država. Želio sam uvjeriti Gorbačova da mi želimo mir i da nas se ne trebaju bojati." Reagan, Ronald: *An American Life: the Autobiography*, op. cit., str. 12.

uvjet, ponudivši zauzvrat spremnost američke strane da, u slučaju da se istraživački program pokaže uspješnim, podjeli sa Sovjetskim Savezom rezultate toga rada, sastanak nije završio konkretnim dogovorom o kontroli naoružanja.

U svojim izjavama nakon susreta Gorbačov je opetovano naglašavao da je dolaskom u Ženevu najvažniji sovjetski zadatak bio spriječiti nuklearni rat i preusmjeriti utrku u naoružanju, pa je međusobno razumijevanje o tome da u nuklearnom ratu ne može biti pobjednika i da on nikada ne smije niti biti vođen ujedno i najveće postignuće susreta.¹⁴ Polazna stajališta dviju strana bila su toliko različita da ih se nije moglo riješiti jednim susretom. Međutim dva su lidera, osobno se upoznavši, postavili temelje na kojima će izgraditi i institucionalizirati dugoročni proces interakcija s trajnim posljedicama za njih osobno, njihove države i narode te cijeli svijet.

„Prijelazni samit”, Reykjavik, 11. – 12. listopada 1986.

Kako bi se ponovno susreli, Reagan i Gorbačov trebali su proputovati gotovo istovjetnu udaljenost od Washingtona i Moskve do Reykjavika, što je odražavalo njihovu uzajamnu spremnost i želju na razgovore i postizanje napretka u američko-sovjetskim odnosima.

Zbog poteškoća u razvoju tih odnosa, posebno vidljivih sredinom godine, nekoliko mjeseci nije bilo izvjesno hoće li do susreta uopće doći te hoće li opstati u Ženevi započeti dijalog. Među uznemirujućim zbivanjima koja su određivala ton američko-sovjetskih odnosa 1986. godine izdvajaju se optužbe o špijunaži i nedopuštenim aktivnostima koje su dovele do protjerivanja diplomatskog osoblja na obje strane, američko bombardiranje Tripolija i Bengazija sredinom travnja kao odgovor na teroristički bombaški napad u Berlinu za koji su Sjedinjene Američke Države optužile Libiju, ponovno izražena podrška administracije Reaganovoj doktrini, posebice u njegovom obraćanju Kongresu u ožujku, te s tim u vezi sovjetski dokazi o znatnom pomaganju

14.

Svjetski da ne mogu uskladiti različita mišljenja, nakon razgovora nasamo dvojica lidera pridružila su se svojim suradnicima. Za vrijeme kratke šetnje pri povratku, usprkos jednoglasnom savjetu svojih suradnika da to pitanje ne otvara prvi, Reagan je konstatirao kako Gorbačov nikada nije posjetio Sjedinjene Države. Stoga ga je upitao: „Zašto naredni susret na vrhu sljedeće godine ne bismo održali u Sjedinjenim Državama?” Bez imalo oklijevanja Gorbačov je pristao, dodavši: „(...) ali ni Vi niste nikada vidjeli Sovjetski Savez. Održimo sljedeći nakon toga, godinu dana potom, u Sovjetskom Savezu.” Reagan je prihvatio i nekoliko trenutaka kasnije obavijestio svoje suradnike da su dogovorena dva iduća susreta na vrhu. Vidi Oberdorfer, Don; *From the Cold War to a New Era*, op. cit., str. 147-148.

američke strane afganistanskim „borcima za slobodu”, katastrofalni incident u sovjetskoj nuklearnoj elektrani u Černobilu prilikom kojeg je sovjetska strana zbog sporog i nepotpunog informiranja o tome što se dogodilo bila izložena oštrim kritikama i, napokon, predsjednik Reagan objavio je da se Sjedinjene Američke Države više ne smatraju obvezanima „potpuno promašenim“ sporazumom SALT II.

Početak 1986. godine Gorbačov je inicirao nekoliko prijedloga kojima je želio potaknuti pregovore na području kontrole oružja i razoružanja. Ponudio je sveobuhvatni program eliminiranja kompletnog nuklearnog oružja do 2000. i prvi put predložio bilateralno američko-sovjetsko uklanjanje raketa srednjeg dometa iz Europe, sveobuhvatan program zabrane nuklearnih proba, zabrane kemijskog oružja i smanjivanje strategijskog oružja. Usprkos tome nije bilo promjena u njegovu stavu izričitog povezivanja smanjivanja strategijskog interkontinentalnog oružja sa zabranom stvaranja, ispitivanja i razvoja strategijskih obrambenih sredstava i oružja, točnije sa Strategijskom obrambenom inicijativom. Usto se Gorbačov nekoliko mjeseci nije želio izjasniti o datumu održavanja drugog susreta na vrhu jer nije imao indicija o tome je li predsjednik Reagan doista spreman prihvatiti prijedloge koji bi doveli do napretka u pregovorima o naoružanju i time opravdali održavanje sastanka.

Ipak, 30. rujna 1986. objavljeno je da će Reagan i Gorbačov održati prijelazni samit u Reykjaviku 11. i 12. listopada na kojem bi se pripremio kasniji potpuni sastanak na vrhu. Susret u Reykjaviku trebao je biti svojevrsni preliminarni radni sastanak kojim bi se ostvario ženevski dogovor o održavanju susreta u Washingtonu. Međutim razgovorima Reagana i Gorbačova susret u Reykjaviku postao je prema jednim spektakularni promašaj zbog neiskorištavanja otvorenih mogućnosti, a prema drugima opasan susret koji je graničio s katastrofom. Ilustrativno je mišljenje Jamesa Schlesingera koji je neposredno po održavanju susreta napisao da je sastanak u Reykjaviku, poput samita u Beču 1961., bio loše zamišljen, imao najgori završetak od neuspjeha Pariškog susreta 1960. i počivao na utopijskim očekivanjima koja nisu viđena još od konferencije na Jalti 1945. godine.¹⁵

15.

Schlesinger, James: "Reykjavik and Revelations: A Turn of the Tide", *Foreign Affairs*, 65, 3, 1986., str. 428.

Gorbačov i njegovi savjetnici shvatili su Reykjavik kao radni, prijelazni samit, ali i kao susret na kojem bi predstavili zanimljiv paket prijedloga i nov pristup kontroli naoružanja, za što su željeli Reagana osobno zainteresirati. Gorbačov je namjeravao prijedlog iznijeti na samom susretu, stoga nije bilo za sovjetske prilike uobičajene procedure objavljivanja službenih stavova ili novih inicijativa pred sam susret. S druge strane Reagan je bio vrlo opušten oko predstojećeg samita i nije pripremio vlastiti prijedlog za razgovore. Namjeravao je vidjeti i čuti što Gorbačov nudi kako bi to kasnije proradio sa svojim savjetnicima u Washingtonu.

Te razlike u pristupu bile su očite i u sastavu izaslanstava pa je Gorbačov doputovao u Reykjavik s velikom skupinom svojih suradnika, visokih sovjetskih vojnih i političkih savjetnika, među kojima je bio i glavni sovjetski pregovarač maršal Sergej Ahromejev, dok je američka delegacija bila malobrojnija i bez viših vojnih predstavnika.

Na samom početku susreta Gorbačov je preuzeo inicijativu i iznio svoj sveobuhvatni prijedlog o strategijskom oružju, raketama srednjeg dometa i naoružanju u svemiru. Iako utemeljen na već otprije poznatim sovjetskim prijedlozima, svaki dio toga koncepta sadržavao je nove koncesije. Dogovoren je večernji sastanak stručnjaka koji bi trebali raspraviti prijedlog. Sljedeće jutro Reagan i Gorbačov nastavili su započeti rad stručnjaka i sporazumjeli se oko tzv. nulte opcije u Europi i 50-postotnom smanjivanju ofenzivnog naoružanja u sljedećih pet godina.

No mišljenja oko Strategijske obrambene inicijative, posebno ispitivanja oružja u svemiru, još uvijek nisu bila usklađena. Američko izaslanstvo bilo je spremno razmotriti prijedlog o desetogodišnjem nepovlačenju iz Ugovora o proturaketnoj obrani, ali uz uvjet da se po isteku tog vremena obje strane mogu osjećati slobodne postaviti tu vrstu obrane. Sovjeti su bili tvrdokorni u obrani stava da Ugovor o proturaketnoj obrani ima neograničeno trajanje i desetogodišnje razdoblje nepovlačenja shvaćali su kao pokušaj učvršćivanja odredbi sporazuma, a ne kao prijelazno razdoblje nakon kojeg bi ugovor prestao vrijediti.

U stanci za ručak američko izaslanstvo iznijelo je ideju o eliminiranju svih balističkih raketa u dodatnom razdoblju od pet godina nakon njihova smanjivanja za 50 posto. Ponovno se sastavši s Reaganom,

Gorbačov je želio učiniti još više, pa je predložio uklanjanje svih strategijskih nuklearnih oružja u desetogodišnjem razdoblju. Reagan je to prihvatio, nastavljujući da je spreman pristati na eliminaciju cjelokupnog nuklearnog oružja u narednih deset godina, na što je Gorbačov istog časa pristao. No Strategijska obrambena inicijativa i definiranje budućnosti Ugovora o protubalističkim sustavima i dalje su bile prepreke koje se nije moglo premostiti.¹⁶ Umalo postignut sporazum o eliminiranju sveukupnog nuklearnog oružja bio je iznenađenje za sve, a za mnoge šok. Američki saveznici bili su gotovo zabezegnuti očiglednom spremnošću američkog predsjednika da odbaci najmoćniji dio iz zapadnog strategijskog suprotstavljanja Sovjetskom Savezu bez prethodnih konzultacija.

Neposredno po završetku susret se ocjenjivalo kao spektakularan neuspjeh, ali je s vremenom postalo jasno da je upravo taj razgovor Reagana i Gorbačova otvorio značajne mogućnosti na području kontrole naoružanja.¹⁷ Premda su se mnogi nadali da će susret završiti konkretnim sporazumom, to se nije dogodilo jer je samit u Reykjaviku bio slabo unaprijed pripremljen, bez fiksiranog dnevnog reda i prikladnih prethodnih susreta ministara vanjskih poslova i stručnjaka s područja kontrole naoružanja. Predsjednik Reagan odbacivao je svaku pomisao na ograničavanje svog omiljenog programa, Strategijske obrambene inicijative, na čemu je kao na preduvjetu svih mogućih sporazuma kontrole naoružanja Gorbačov ustrajao.

Susret u Reykjaviku može se izdvojiti i kao točka nakon koje započinje naglašenija uloga Gorbačova u američko-sovjetskim odnosima. Naime ubrzo po završetku susreta Republikanska je stranka na kongresnim izborima pretrpjela značajan poraz, izgubivši kontrolu nad američkim Senatom, a upravo u to vrijeme pojavile su se prve naznake skandala Iran-contra. Optužbe o nedopuštenom trgovanju oružjem za taoce u potpunosti su zaokupile Reaganovu administraciju i samog

16.

O dojmljivim, dinamičnim i katkad vatrenim raspravama što su se odvijale u Reykjaviku toga dana dao je naslutiti i sam Gorbačov na konferenciji za novinstvo nakon susreta. Vidi M. S. Gorbačov: *Perestrojka*, Zadržna štampa, Zagreb, 1987., str. 127-141.

17.

„Usprkos mišljenju nekolicine da je samit u Reykjaviku bio neuspjeh, mislim da će povijest pokazati da je on bio prekretnica u traženjima sigurnog i miroljubivog svijeta. U tih deset sati rasprave između četiri čovjeka u sobi s pogledom na more složili smo se oko osnovnih uvjeta onoga što će četrnaest mjeseci kasnije postati ugovor INF – ugovor koji prvi put u povijesti dovodi do eliminacije cjelokupne klase nuklearnog oružja; stvorili smo okvir za START, sporazum o smanjivanju dugodometnih strategijskih raketa na obje strane, kao i za sporazum o redukciji kemijskog naoružanja i konvencionalnih snaga, istovremeno zadržavajući svoje pravo da razvijamo Strategijsku obrambenu inicijativu.” Reagan, Ronald: *An American Life: The Autobiography*, op. cit., str. 683-684.

predsjednika, čija se popularnost u istraživanjima javnog mnijenja smanjila sa zavidnih 67 na samo 46 posto.

*„Susret Rona i Mihaela”
Washington, 7. – 10. prosinca 1987.*

Početak 1987. i Reagan i Gorbačov iskazivali su snažan interes za postizanje sporazuma o kontroli naoružanja iako su njihova očekivanja bila znatno smanjena nakon neuspjeha iz Reykjavika. Kako bi to nadoknadio, Gorbačov je nastojao neke od svojih ideja približiti zapadnom javnom mnijenju susrećući se s istaknutim javnim osobama svjetske politike kao što su Henry Kissinger i Cyrus Vance. Inicirao je i podržao održavanje međunarodnog foruma „Za svijet bez nuklearnog oružja, za opstanak čovječanstva”, a 28. veljače 1987. predložio eliminiranje svih sovjetskih i američkih srednjodometnih raketa iz Europe bez uvjetovanja i povezivanja sa Strategijskom obrambenom inicijativom ili britanskim i francuskim nuklearnim sredstvima srednjeg dometa. Reagan je spremno prihvatio tu ideju i započelo se s razgovorima koji su potrajali ostatak godine.

Mjesto održavanja trećeg susreta na vrhu Reagana i Gorbačova bio je Washington, što je predsjednik Reagan nastojao ostvariti već od svog prvog pisma Gorbačovu. Prvog dana susreta dvojica lidera potpisala su Ugovor o nuklearnim snagama srednjeg dometa. Premda su termini i propisi o verifikaciji ugovora složeni i detaljno razrađeni, opće odredbe mnogo su jednostavnije i može ih se sažeti u dogovoru da će obje strane u naredne tri godine uništiti sve svoje rakete srednjeg i kratkog dometa postavljene na zemlji zajedno s njihovim sredstvima lansiranja.¹⁸

Kako su to i Reagan i Gorbačov često navodili, posebno u svojoj zajedničkoj izjavi nakon potpisivanja, taj je ugovor doista bio „povijesni” dokument jer je njime prvi put eliminirana cjelokupna vrsta suvremenog i novoproducenog oružja iz američkih i sovjetskih arsenala. Kritičari ugovora pokušavali su umanjiti njegovo značenje navodeći da se njime uklanja tek 5 posto nuklearnog oružja supersila. Sovjetski protivnici ugovora bili su dodatno ogorčeni činjenicom da je Sovjetski Savez morao uništiti veći broj raketa jer su one u sovjetskom sustavu nuklearnih sredstava bile brojnije no u američkom.

18.

O ugovoru vidi na <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/infl.html>

Ostvarivanje tog sporazuma bilo je središnje postignuće američko-sovjetskih odnosa koje je svojim raznolikim psihološkim, političkim i vojno-strategijskim posljedicama pridonijelo približavanju i unapređenju cjelokupnih odnosa. Od posebnog su značenja bile sveobuhvatne mjere verifikacije i monitoringa jer je Sovjetski Savez prvi put u praksi američko-sovjetskih ugovora pristao na verifikaciju sporazuma na svom teritoriju i na veći uvid javnosti u vojne poslove.

Ugovor o nuklearnim snagama srednjeg dometa bio je osobni uspjeh za predsjednika Reagana jer je njime ostvarena tzv. nulta opcija koju je uporno i tvrdokorno zastupao od 1981. Iako početkom 1980-ih ona nije bila realna, dolaskom Gorbačova i njegovim „novim promišljanjem” postala je ostvariva. Reagan je usto bio osobno uvjeren da je potpisivanje tog ugovora dokaz djelotvornosti njegove politike „pregovaranja s pozicija snage”, koja je u konačnosti prisilila Sovjetski Savez da konstruktivno pristupi razgovorima o kontroli naoružanja. Ugovor je bio velik uspjeh i za Gorbačova jer je svijetu i međunarodnom javnom mnijenju dokazao ozbiljnost sovjetskog pristupa kontroli naoružanja i sovjetsku spremnost da politiku glasnosti prenese i na pitanja vojne sigurnosti.

Tijekom susreta u Washingtonu obojica lidera izgledala su opuštenije i prisnije u svojim međusobnim obraćanjima oslovljavajući se imenima, Ron i Mihael. Boraveći u Sjedinjenim Američkim Državama, Gorbačov je nastojao osobno se susresti s američkim građanima, bilo slučajnim prolaznicima, bilo članovima američkoga Kongresa, što je izazvalo pravu opčinjenost i euforiju, u medijima nazvanu svojevrsnom pomamom (engl. *gorbymania*).¹⁹ Njegova osobna privlačnost i popularnost temeljila se na činjenici da je bio vođa ideološki neprijateljske zemlje, Sovjetskog Saveza, a opet spreman na konkretne razgovore i prihvaćanje ustupaka.

Novonastalim raspoloženjem započela je nova faza američko-sovjetskih bilateralnih odnosa. Gorbačov nije ponovio svoju izjavu da je Reagan glasnogovornik američkog vojno-industrijskoga kompleksa, a Reagan je o Gorbačovu sve češće govorio kao o lideru koji pokušava

19.

Gorbačovljeva međunarodna popularnost nastavila se nekoliko idućih godina, sve do neobičnog državnog udara u kolovozu 1991., nakon kojeg su Gorbačovljeva politika i javni nastupi sve češće odavali zbuñjenost i nedosljednost u provođenju jasno definiranih ciljeva. „Odbačen od svijeta koji ga je sve donedavno slavio, Gorbačov je zakoračio u predvorje sačuvano za državnike propale brodolomom: uzrokovanim nastojanjima ostvarivanja ciljeva izvan njihovih sposobnosti.” Kissinger, Henry: *Diplomacy*, op. cit., str. 786.

učiniti najbolje u lošim okolnostima kojima je okružen. Razgovor dviju strana trebao je biti nastavljen održavanjem sastanka u Moskvi, do kojeg bi se, kada bi to bilo moguće, pripremio novi ugovor kontrole naoružanja. Ključni problemi i pitanja s područja strategijskog oružja, usprkos intenzivnim raspravama, još uvijek nisu bili riješeni. Sovjetska i američka razmišljanja i stavovi o Strategijskoj obrambenoj inicijativi i Ugovoru o proturaketnoj obrani još su uvijek bili udaljeni i bez znakova približavanja.

„Predstava za javnost”
Moskva, 29. svibnja – 2. lipnja 1988.

Pozornica posljednjega formalnog susreta na vrhu Reagana i Gorbačova bila je Moskva sredinom 1988. godine. Dva osnovna pravca kretanja dominirala su američko-sovjetskim odnosima uoči sastanka. Potpisivanje Ugovora o nuklearnim snagama srednjeg dometa i unapređivanje odnosa na čitavom nizu drugih područja stvorili su u javnosti očekivanja dodatnog napretka. S druge strane određeni problemi i pitanja s područja ljudskih prava i dalje su podržavali suprotnosti u samim temeljima američko-sovjetskih odnosa, umanjujući izgleda za novi sporazum kontrole naoružanja. Međusobno djelovanje tih suprostavljenih kretanja stvaralo je uvjerenje da će postignuća susreta biti više simbolična no sadržajna. No i Reagan i Gorbačov nadali su se iskoristiti susret na vrhu kako bi ojačali svoj prestiž i učvrstili položaje na unutarnjopolitičkom planu.

U svom intervjuu za *Washington Post* Gorbačov je detaljno objasnio sovjetske pozicije i poglede o kontroli naoružanja, posebice strategijskog oružja, što je smatrao prioritetnim zadatkom. U seriji danih izjava, govora i razgovora sa sovjetskim novinarima Reagan je također postavio svoja očekivanja i ciljeve susreta. Na samom vrhu njegove liste bilo je unapređenje ljudskih prava u Sovjetskom Savezu, koje je povezao s mirom i sigurnosti u svijetu i stvaranjem stabilnih i održivih odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Iako nisu ostvareni konkretni dogovori, Moskovski susret predstavljao je ogledalo približavanja i usklađivanja međusobnih pozicija ostvarenih u nekoliko proteklih godina. Reagan i Gorbačov održali su konferencije za novinstvo, od kojih je ona sovjetskog lidera bila prva ikada održana

u Sovjetskom Savezu. Upitan o svojim nekadašnjim izjavama o Sovjetskom Savezu kao „carstvu zla”, Reagan je odgovorio da je to bilo „(...) neko drugo vrijeme, druga era”. I Reaganov kontroverzni susret sa židovskim disidentima i posjet Danilovskom manastiru, njegovo zagovaranje ostvarivanja i širenja vjerskih i političkih sloboda, kao i obraćanje studentima moskovskog sveučilišta u kojem je kritizirao stanje ljudskih prava u Sovjetskom Savezu, nisu umanjili sveukupno dobru atmosferu susreta. Dvojica lidera prošetala su Arbatom i Crvenim trgom, gdje se Reagan prvi put susreo sa sovjetskim građanima.

U službenom dijelu susreta formalno su razmijenjeni ratificirani primjerci Ugovora o nuklearnim snagama srednjeg dometa. Susret je iskorišten za diplomatsko rješavanje dijela problema potpisivanjem nekoliko funkcionalnih sporazuma o razmjeni studenata i znanstvenika, suradnji u istraživanju svemira, pomorstvu, ribolovu te prometnoj i radijskoj navigaciji. U političkim razgovorima postignut je i načelni sporazum o regionalnim problemima, posebice povlačenju kubanskih trupa iz Angole, što se dugoročno pokazalo vrlo uspješnim. No razgovori o smanjivanju strategijskog naoružanja nisu se pomakli s dotadašnjih točaka. Obojica lidera prepoznala su ograničena postignuća susreta, ali je vrlo važno značenje imalo njihovo uvjerenje da će nastaviti dijalog supersila započet u Ženevi 1985. U tom smislu obje su strane naglašavale vrijednosti susreta i želju da razgovori budu nastavljeni i dolaskom nove američke administracije. Za Reagana je susret značio dodatni korak u izgradnji „stabilnih”, „održivih” i „dugoročnih“ američko-sovjetskih odnosa. Za Gorbačova je Moskovski susret bio „značajan događaj”, dodatna snaga za održavanje „kontinuiteta odnosa”, koji su i dalje bili opterećeni neriješenim pitanjima poput kontrole naoružanja.

U prosincu 1988. Gorbačov je doputovao u Sjedinjene Američke Države kako bi sudjelovao na redovitom godišnjem zasjedanju Opće skupštine Ujedinjenih naroda u New Yorku. Tu mogućnost Reagan je iskoristio za njihov posljednji kratki susret na kojem im se pridružio i novoizabrani predsjednik Bush. Riječima i djelima moglo se zaključiti o stvaranju novih pozitivnih odnosa Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država, stvorenih na novoizgrađenim čvrstim vezama između lidera, vlada i naroda, a simbolizmom ispunjena slika Reagana, Busha i Gorbačova s Kipom slobode u pozadini govorila je o završetku Hladnoga rata.

Summit Diplomacy

Summary

Summit diplomacy could be analyzed from different standpoints. The article discussed its possibilities as diplomatic mean for improvement of bilateral relations of United States and Soviet Union. During the 1980s Ronald Reagan and Mihail Sergejevich Gorbachev held series of american-soviet summits by which they initiated fundamental redirection of bilateral relations, european and world events at the end of the Cold War. Their meetings in Geneva, Reykjavik, Washington and Moskow simbolized the transformation of american-soviet relations from coldwar competition to diplomacy and negotiations.

Keywords: Summit diplomacy, U.S.-Soviet Union relations, negotiations on the highest level, Ronald Reagan, Mihail Gorbachev

LITERATURA

Berridge, G. R.: *Diplomacija: teorija i praksa*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007.

Garthoff, Raymond L.: *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, The Brookings Institution, Washington, 1994.

Gorbačov, M. S.: *Perestrojka*, NIGR Zadružna štampa, Zagreb, 1987.

Kissinger, Henry: *Diplomacy*, Touchstone Books, New York, 1994.

Mandelbaum, Michael; Talbot, Strobe: *Reagan and Gorbachev*, Vintage Books, New York, 1987.

McDonald, John W., ur.: *U.S.-Soviet Summitry: Roosevelt through Carter*, Foreign Service Institute, Washington, 1987.

Medvedev, Žores: *Gorbačov*, Globus, Zagreb, 1988.

Oberdorfer, Don: *From the Cold War to a New Era, the United States and the Soviet Union, 1983-1991.*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1998.

Reagan, Ronald: *An American Life: the Autobiography*, Simon and Schuster, New York, 1990.

Schultz, George P.: *Turmoil and Triumph*, Charles Scribner's Sons, New York, 1993.